

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЛАТИНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД: ПОГЛЯДИ ПЕРЕКЛАДАЧІВ НА СВОЇ ЗАВДАННЯ ТА ПІДХОДИ ДО ПЕРЕКЛАДУ

О.А. Кальниченко

У статті аналізуються підходи до перекладу середньовічних латинських перекладачів та робиться висновок, що буквальний переклад авторитетних текстів був зручним, оскільки дозволяв уникати перекладачам відповідальності за сказане в текстах.

У перекладознавстві, як і у всякої самостійної наукової дисципліни, є завдання теоретичні та практичні. Теоретичні завдання полягають у поліпшенні розуміння явища перекладу шляхом: 1) визначення центральних його понять; 2) опису реальних перекладів та процесу перекладання; 3) визначення впливу перекладів на читачів та на культури; 4) пояснення, чому переклади саме такі, якими вони є. Практичним завданням перекладознавства, очевидно, має бути не лише поліпшення якості перекладів (і отже відносин між культурами), але й роз'яснення нефахівцям питань, що пов'язані з перекладом. Виконання останнього завдання має покладатися на політику перекладу і полягає воно у тому, щоб надавати кваліфіковані поради іншим у визначенні місця та ролі перекладачів, перекладів та процесу перекладу в суспільстві [1; 2], у зв'язку з чим усвідомлення місця та ролі перекладу в історії культури видається нам надзвичайно **актуальним**, особливо з огляду на необхідність підвищення статусу перекладача у сучасному суспільстві.

Основними історичними причинами перекладу літератури називають такі: сприяння розвитку власної літератури, запозичення нових родів та жанрів літератури, збагачення національної мови, розповсюдження релігій, передача культурних цінностей, запозичення нових думок та поширення знань [3]. Що стосується обраного нами для аналізу періоду в історії перекладу в Західній Європі, то основною функцією латинського середньовічного перекладу було розповсюдження через переклад знань, розповсюдження практично-наукової, філософської та патристичної думок. І хоча численні конкретні дослідження середньовічних перекладу та науки здійснювалися ще з поч. XIX ст. (А. Журден, Г. Лібрі, Б. Бонкомпаньї, Л. Торндайк, Ч.Г. Гескінс, В. Шварц, Д. Ліндберг Ф. Ренер, М.-Т. д'Алверні та інші), за винятком недавньої монографії Р. Коупленда [4] досліджень рефлексії середньовічних перекладачів щодо власної перекладацької праці не проводилося, тому **об'єктом** нашого вивчення стали підходи середньовічних перекладачів до цих завдань, а за **мету** ми собі поставили дослідити та пояснити, чому середньовічні латинські наукові переклади є такими, якими вони є, - занадто буквальними, з сучасної точки зору. **Предметом** дослідження ми обрали середньовічний латинський переклад з сер. VI ст. до сер. XIII ст., коли при дворі кастильського короля Альфонса X створюються вже перші переклади наукових та філософських творів на сучасну народну говірку – «романсе». **Матеріалом** нам стали праці сучасних дослідників середньовічної науки та середньовічного перекладу, з одного боку, та висловлювання про переклад середньовічних перекладачів, подані ними у коментарях, передніх словах та листах, з іншого. Наш огляд побудовано навколо відповіді на питання: яким був спосіб перекладу середньовічного перекладача?

Визначний французький історик XX ст. Жак Ле Гофф писав, що в історії цивілізацій, як і в людському житті, дитинство має вирішальне значення, визначаючи майбутнє, а в період дитинства середньовічної цивілізації в V– IX ст. «зародилися устрій мислення та особливості чуттєвого сприйняття світу, свої проблеми та теми культури, які в майбутньому формували та наповнювали змістом структури середньовічної ментальності та почування» [5, 120 – 121]. А характер взаємодії цих структур визначали відношення, що склалися між поганською культурною спадщиною та християнством. Поганська література складала для християнського Середньовіччя надзвичайно нелегку проблему, принципове відношення до якої було

визначено вже в V ст. отцями церкви, зокрема Августином, який заявив, що християни мають скористатися давньою культурою як євреї свого часу використали здобич, захоплену у єгиптян [6]. Така програма відкрила шлях запозиченням та перекладам з греко-римської культури у подальшому. Ієронім також пропонував компроміс: християнські автори поступають з поганськими подібно євреям з II книги Второзаконія, які своїм полонянкам брили голови, стригли нігті, наряджали їх в нове плаття, а потім брали заміж. Так само і в XII ст. будуть пояснювати необхідність перекладів з арабської та гебрайської мов, що видно у фрагменті з книжки англійця Даніель з Мерлею «Філософія», який мандрував до Іспанії в пошуках знань: *«Нехай ніхто не обурюється, якщо стосовно творення світу я буду звертатися радше до тверджень поганських філософів, аніж до отців церкви. Проте деякі із висловлювань поган, хоча й не визнаються серед вірних, наповнені вірою й їх слід включати до нашого вчення. Оскільки наше звільнення від поневолення гріхом зображається символічно в звільненні ізраїльтян від їхніх єгипетських господарів, нам також наказано Господом взяти єгипетські посудини золота та срібла, що мали збагатити євреїв. Давайте ж тепер візьмемо у них і, з Божою поміччю та за Божим наказом, відберемо у поганських філософів їхню мудрість та красномовство. Давайте же пограбуємо невірних, щоб збагатитися рідкими книгами та отримати великий зиск з того для вірних.»* [7].

Буквальний перекладацький підхід до сакральних текстів був мотивований перш за все страхом ересі та її наслідків, а також повагою до авторитету джерельного тексту, який виникав унаслідок його культового характеру [8]. А це були дуже сильні мотиви і вираження такого відношення часто можна знайти в текстах, в яких перекладачі висловлювали думки про свою діяльність, навіть якщо текст був не сакральним, а просто надзвичайно авторитетним. Звідси він поширюється на певні інші контексти, в яких форма джерельного тексту відчувається як особливо значуща – на філософські та на науково-технічні тексти. Ще Боецій поширив буквалістську стратегію на царину авторитетних світових текстів (“*verbum verbo expresseen comparatumque*”): *«Боюсь, що роблю я помилку буквального перекладача, коли кожне слово передаю відповідним йому словом. Причина такого підходу полягає в тому, що в творах, в яких шукають знання з певного предмету, слід виражати не чари ясної мови, а незамулену істину. Отже, я відчував, що буду кориснішим, якщо, створюючи філософські твори латинською мовою, не пропущу жодної грецької літери»* [9, 46]. Боецію вторили такі видатні перекладачі філософських творів, як Діонісій Малій, Іоанн Скот Еріугена, Анастасій Бібліотекар. Так, Діонісій Малій, який запровадив точку відліку світової історії – дату народження Христа, в Листі до Евгніппія з приводу виконання перекладу з Григорія Нисського стверджував, що він *«... прагнув наслідувати красномовству цього видатного вчителя та відповідати його вченості... Усупереч своїй власній посередності, я вірно зберігав істинний смисл його висловлювань, знаючи, що немає нічого ціннішого істини. А так як існують, як я вже казав, деякі уривки, котрі цілком справедливо заслуговують на критику, то жоден читач не повинен вважати себе зв'язаним моїм прочитанням цих уривків: я виконував обов'язки перекладача, і не перебирав на себе функцій цензор...»*. [10] Іоанн Скот Еріугена (або Ерігена, 810 – бл. 877) застосовував головним чином ту саму стратегію, стверджуючи, що він повинен *“вважатися перекладачем твору, а не його тлумачем”*, зазначаючи важливу межу між перекладачем, який просто (та буквально) перекладає, та коментатором, який твір розтлумачує. Останній рядок – алюзія на Горація, через Боеція. *“Якщо мова [цього перекладу] здається комусь надто нескладною чи незвичною, то нехай не забуває, що ані я, ані він не можемо мати більшої здібності розуміти, аніж та, якою Господь, що кожному дає дані йому розумові здібності (як того Він бажає), нагородив нас. Якщо ж комусь здається, що цей текст вищезгаданого перекладу темний чи незрозумілий, то нехай вважає мене перекладачем цього твору, а не його коментатором”* [11, 37].

Трохи пізніше італійській перекладач Бургундіо Пізанський (помер 1193 року), котрий здійснив переклади творів Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Галена та багатьох інших грецьких авторів також проголошував своєю стратегією *“de verbo ad verbum”* – “слово словом”, оскільки не мав права додавати свої власні думки до авторитарних текстів. Буквалізм був тією стратегією, котра була запозичена у церкви і мала принаймні виглядати поважно в очах останньої. Передмова Бургундіо до власного перекладу латинською мовою з грецької „Гомілій на Євангелію від Іоанна” Іоанна Златоуста є відомим захистом XII ст. буквального перекладу [12, 41]. *“Отже, я, Бургундіо, з побоювання, що якщо буду писати своїми власними словами при перекладі цього коментарю святого отця, то можу змінити істинне значення одного або кількох висловів цих дуже мудрих людей і буду ризикувати можливістю настільки сильно змінити оригінал (а ці слова – це слова віри) через свою власну помилку, що вирішив піти більш важким шляхом й зберегти в своєму перекладі не лише слова з тим самим значенням, що і в джерельній грецькій мові, але також і той самий стиль та порядок слів. Адже добре відомо, що давні перекладачі як грецьких, так і латинських текстів завжди перекладали таким чином. оскільки 72 єврейські тлумачі, по шість від кожного коліна, котрих обрав верховний жрець та послав з Єрусалиму до Олександрії, і котрі однаково добре знали на єврейській та на грецькій мовах, здійснили послівний переклад всього Старого Завіту, здійснили послівний переклад з єврейської мови на грецьку для царя Єгипту Птолемея. оскільки Аквила, Феодотіон та Симмах поділяли підозру багатьох греків-християн, що ці 72, котрі, в решті решт, перекладали для царя-поганина, замінили одне слово іншим, і тому взяли за виправлення перекладу. Після довгого та найприскіпливішого дослідження перекладу Септуагінти, однак, вони нарешті встановили, що ці сімдесят двоє майже не помилялися в жодному відношенні”* [13].

А. Пім [14] стверджує, що в Толедо в XII ст. буквалізм був перекладачам захистом, дозволяючи їм перекладати наукові та філософські твори з арабської та гебрайської мов, що у випадку іншого способу перекладу були б не схвалені або піддані цензурі. І дійсно, саме з цього комплексу поглядів на переклад і розпочинаються дискусії про вільний/ буквальный переклад, і надалі ця тема традиційно домінуватиме в літературі з перекладу.

Отже, після Боеція середньовічні перекладачі турбувалися лише про буквальну передачу змісту, понятійної інформації, тим більше, що мала читацька аудиторія була високопрофесійною із своїм власним жаргоном [15, 71]. І все ж починаючи з VI ст., з Григорія I Великого (бл. 540 – 604), Римського папи, письменника та проповідника, з'являється невдоволення бездумним буквальним перекладом. Так, у листі до Арістобула, папського секретаря, Григорій пише: *«... Більш того, якщо Ви отримаєте коли-небудь для перекладу довгого мого листа, перекладайте його, благаю Вас, не слово словом, а таким чином, щоб подати смисл, оскільки звичайно, коли передаєш слова близько, то втрачається сила думок...»* [12, 35]. Аналогічно він висловлюється і в листі від 597 р. до візантійського державного діяча та полководця Нарсеса: *«... ваша величність добре знає, що в Константинополі немає нікого, хто може добре перекладати грецькою мовою те, що було продиктоване латиною. оскільки притримуючись слова, але мало приділяючи уваги смислу, вони і слова не можуть зробити зрозумілими, і не можуть не сплутати смисл...»* [12; 35].

Це невдоволення знову трапляється у Анастасія Бібліотекаря (бл. 800 – бл. 879), який уславився як вправний перекладач. Також він відомий низкою листів про працю перекладача [13], та й у передмовах до своїх праць цей римський вчений обґрунтовував правила, що він ними керувався у своїй практиці [16, 161]. Анастасій був супротивником буквалізму і вважав, що слід виходити з духу та смислу першоджерела, а не з букви. У листі до папи Іоанна VII (бл. 850 р.) він звинувачує своїх сучасників не лише у викривленні цільової мови таким буквальним перекладом, а також і в тому, що такі переклади відштовхують читачів, хоча в листі до папи Адріана II Анастасій, зокрема, пише: *«...Ваше Святість отримали їх*

[протоколи собору] радо ї наказали перекласти латиною. Я зауважив, що для виконання цього завдання не достатньо досвідчений, хоча й визнав, що намагаюсь передавати латиною певні документи з римського архіву. І я справді вдячний, що деякі з моїх спроб були оприлюднені для знання багатьох за пропозиції Вашого попередника [Папи Іоанна VII]. Але розпорядження від Понтифіка пересилує всі сумніви, оскільки покора це для відданого слуги – доброчесність. Тому в перекладі матеріалів цього святого синоду, я, наскільки це дозволяє латинська мова, передавав слово словом. А притримуючись смислу, іноді мусив міняти грецьку конструкцію на її латинський відповідник. Кілька уривків я залишив, щоб їх розплутав більш здібний перекладач(.....). На полях я коротко виклав їхній зміст, або, навіть, якщо вимагалось, дав їм повне роз'яснення. Варто також відзначити, що мною було виявлено, що певні доречні документи, які були перед цим відправлені до Константинополя, не точно перекладені грецькою мовою, а в Константинополі перекладачів бракує. Деякі з цих документів, коли дозволяв час, я власноручно виправив, інші ж залишилися в тому стані, як я їх знайшов» [17].

Полеміка, що розгорнулася в XIII ст. в Паризькому університеті стосовно перекладу грецьких філософів з арабських джерел, викликала жорстке обговорення питань перекладу. Невдоволення буквалістськими перекладами досягає апогея в осудженні перекладу Роджером Беконом, який, виходячи з лексичних та термінологічних даних, в своїй праці «*Opus tertium*» визнає переклад взагалі справою непридатною, що, мабуть, є наслідком невдоволення вчених XIII ст. перекладами Арістотеля з арабської, в той час як інші філософи, зокрема Фома Аквінський, розмірковуючи над природою перекладу, розглядали його майже як мінову торгівлю, в якій треба платити справедливую ціну [15]. Вихід Р. Бекон вбачає у вивченні іноземних мов, про що й пише в «*Opus Maius*» [12, 44-46]: «...неможливо латинянам досягти необхідного у справах божественних та людських інакше, аніж через знання інших мов... оскільки увесь священний текст було взято з грецької та гебрайської мов, а філософія походить з цих джерел та з арабської мови» (Пер. Кальниченка О.А. та Кальниченка С.О.). Далі Р. Бекон пояснює, чому саме переклад є неможливим: «...неможливо, щоб конкретна якість однієї мови було б збережено в іншій. Адже навіть говірки однієї і тієї самої мови в різних краях відрізняються, як стає ясно з галльської мови, яка поділяється на багато говірок: франсійську, пікардійську, нормандську, бургундську та інші. Доречний та зрозумілий вислів говіркою пікардійців не буде доречним серед бургундців, більш того, навіть серед їхніх сусідів з Ль-де-Франсу. Наскільки ж у більшій мірі це буде вірно у випадку з мовами різними? Отже, чудовий твір однією мовою не може бути переданий іншою із збереженням тих особливостей, які він має в джерельній мові.» [10, 46]. Там само Бекон скаржиться на бідність сучасних йому народних мов та на необхідність знання предметної сфери перекладу, джерельної та цільових мов, що на той час було новелою, та дає оцінку перекладачів наукових та філософських творів: «... хоча перекладач повинен досконало знати предмет, з якого він бажає перекладати, та дві мови, з якої та на яку він перекладає, лише перший перекладач Боецій повністю володів обома мовами, і лише майстер Роберт на прізвисько Гроссетт [Велика голова], недавній єпископ Лінкольнський, знався на науці. А іншим звичайним перекладачам, таким як Герард Кремонський, Михайло Скотт, Аделард Англійський, Герман Тевтонець, ... істотно бракувало як мовних знань, так і знань наукових; що, навіть, визнавав уже згаданий Герман стосовно себе та інших, і про що свідчать їхні переклади. [Сучасні вчені вважають різку критику якості перекладів цих перекладачів з боку Бекона необгрунтованою – Прим. автора], оскільки настільки великими є перекручення, необробленість та колосальні труднощі в перекладах Арістотеля, що ніхто не може їх зрозуміти, і кожен переклад суперечить іншому, і раз за разом знаходяться хибні твердження, як стає ясно при порівнянні перекладів різних перекладачів та текстів різними мовами» [12, 46].

Після спроб відхилити латинські тексти Арістотеля як недостовірні, зіпсовані та такі, що його перекручують, твори цього грецького філософа були заново перекладені з грецьких текстів з метою позбавити їх арабських доповнень [18, 424]. Найвизначнішими з цих перекладачів були чернець-домініканець Віллем з Мюрбеке (1215 – 86) та Роберт Гроссетт (1168 – 1253). І справді, поява текстів, які було взято для перекладу безпосередньо з грецької мови, викликала певний перегляд поточних підходів до перекладу, справа, що стала необхідною після Великого розколу церков 1054 року. Ось чому Фома Аквінський в передмові до свого твору *Contra errors Graecorum* („Проти помилок греків”) (1263?) звинувачує школу буквального перекладу у тому, що вони жертвують ясністю заради формальної відповідності і таким чином сприяють продовженню розколу. «...Стосовно того, що в писаннях грецьких святих знаходяться певні речі, що здаються зараз незрозумілими, то ця ситуація, як на мене, існує з двох причин. Перш за все, помилки, що виникли стосовно віри, стали підставою для того, щоб святі отці церкви писали про справи віри більш чітко, з метою уникнути цих помилок. Підтвердженням цього, наприклад, може бути те, що святі отці, які жили до помилки Арія, не говорили настільки чітко про єдність божественної суті, як це робили ті святі отці, що жили потім... По-друге, багато з того, що добре висловлено грецькою мовою, мабуть, недостатньо добре висловлено мовою латинською, оскільки латиняни проголошують той самий принцип віри іншими словами. Наприклад, грецькою вірно та згідно католицької віри кажуть, що Отець, Син та Святий Дух є трьома іпостасями, а латиною, з іншого боку, якщо хтось скаже, що вони є трьома субстанціями, то це твердження не є добре висловленим, хай навіть “іпостась” це те саме у греків, що “субстанція” у латинян згідно з конкретною суттю цього слова. [Субстанція (Substance) є етимологічно правильною передачею грецького слова *hypostasis* так, як латинське *sub*=грецькому *hupo*, а *stance* = грецькому *stasis*. Substance однак, як пояснює Фома Аквінський, стало вживатися в латині на позначення *essence* (суть, сутність), що передає *ousia*. Тому греки використовують *ousia* для Бога, а *hypostasis* для членів Трійці; а латиняни використовують *Substance* для Бога і *person* для членів Трійці. – Прим. автора]. Оскільки серед латинян слово „субстанція” широко та звично вживають для позначення суті (*essence*), яку як ми, так і греки, стверджуємо як одну з божественних проявів (*persons*). З цієї причини так само як греки кажуть про три іпостасі (*hypostasis*), ми мовимо про три уособлення (*persons*), як Августин, фактично, і радив робити у 7 розділі книжки „Про Трійцю”. Так само нема жодного сумніву, що ця ситуація складається подібним чином і в багатьох інших випадках. Отже, обов'язком доброго перекладача при перекладі матеріалів, що стосуються католицької віри, є притримуватися значення, змінюючи спосіб висловлювання у відповідності до конкретного характеру мови, якою він здійснює переклад. Зрозуміло, поза всяким сумнівом, що, якщо щось, сказане латиною, сухо передати по-народному дохідливо, то вислів буде невідповідним, якщо переклад виконати слово в слово. Тим паче, отже, коли щось сказане однією мовою перекладається на іншу, таким чином, щоб передавати слово в слово, то немає в тому нічого дивовижного, якщо залишаться певні темні місця» [12, 43–44].

Отже, в результаті діяльності перекладачів науковий кругозір всіх, хто був пов'язаний із соборними школами, протягом всього XII ст. безперервно розширюється та збагачується і на початок XIII ст. було перекладено майже всі твори Арістотеля, причому часто разом з грецькими та арабськими коментарями, а також основні географічні, медичні, математичні та астрономічні праці грецької та арабської науки; й вченим XIII ст. належало вирішити питання, як узгодити ці нові дані, що їх було взято з поганських творів, із загальноновизнаними та непорушними істинами Святого Письма [19, 275–276]. А висновки щодо підходу до перекладу у середні віки є такими: переклад авторитетних текстів мав здійснюватися буквально, тим більше, що й церква шанобливо ставилася до буквалізму через сакральний статус своїх власних авторитетних текстів. Перекладачі також знаходили буквальний спосіб

перекладу зручним, адже це означало, що вони не несуть безпосередньої відповідальності за сказане в текстах. А *перспективу* подальших досліджень бачимо у створенні соціальної історії середньовічної теорії перекладу в поняттях, скажімо, суспільних класів, економічних відносин, демографічних змін, гендеру тощо та політичної історії середньовічного перекладу в поняттях зміни відносин між церквою і державою, чи в термінах загарбання та імперії в контексті війн та мирного співіснування, та співробітництва латинського Заходу з мусульманським світом та Візантією.

SUMMARY

The paper analyses the approaches of Medieval Latin translators to translating and concludes that literal translation of authoritative texts was a convenient method to those translators because they could avoid responsibility for the words said in the text.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Holmes J. S. The Name and Nature of Translation Studies // Holmes J. S. Translated Papers on Literary Translation and Translation Studies. – Amsterdam: Rodopi, 1988. – P. 66 – 80.
2. Кальниченко О.А. Дж. Голмс про царину перекладознавчих досліджень у статті "The Name and Nature of Translation Studies" // Вестн. Междунар. Славян. ун-та - 2002. - Т. 5, N 6. - С. 46-52.
3. Delisle J. and Woodsworth J. (eds.) Translators through History. Amsterdam and Philadelphia: John Benlamins. – 1995.
4. Copeland R. Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts.– Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
5. Ле Гофф Ж. Цивилізація середньовічного Запада. – М.: Изд. группа Прогресс, 1992.
6. Augustinus. De doctrina Christiana // Robinson, D. (ed.) Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. – Manchester: St. Jerome Publishing. – 2002. – P. 31 – 34.
7. Robinson, D. What is translation? : centrifugal theories, critical interventions. – Kent; Ohio: Kent State Univ. Press, 1997.
8. Chesterman A. Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory. – Amsterdam: John Benjamins, 1997.
9. Boethius. In Isagogen Porphyrii commenta // Schepss G., Brandt S. (eds.) Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum. – Vindobonae: Tempusky, 1905. – Vol. 48. – P. 46.
10. Dionysius Exiguus. Letter to Eugippius on his Translation of Gregory of Nyssa // Delisle J., Lafond G. The History of Translation [CD-ROM] – Gatineau, QC: School of Translation and Interpretation, Univ. of Ottawa, 2003. – Theses, Livres, Texts module.
11. Eriugena. Prologue to Translation of De caelesti hierarhia by Pseudo-Dionysius the Areopagate / Johannes Scotus Eriugena // Robinson, D. (ed.) Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. – Manchester: St. Jerome Publishing. – 2002. – P. 37.
12. Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. – Manchester: St. Jerome Publishing, 1997.
13. Burgundionis. Incipi prologus Burgundionis indicis in commentatione Iohannis Crisostomi supra evangelium sancti Ioannis evangeliste // P. Classen (ed.) Burgundio von Pisa: Richter – Gesandter – Übersetzer. – Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag, 1974. – S. 84–102.
14. Рум А. Twelfth-century Toledo and Strategies of the Literary Trojan Horse // Target. – 1994. – Vol. 6. – No. 1. – P. 43–66.
15. Kelly L.G. The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West. – New York: St. Martin's Press, 1979.
16. Голиничев-Кутузов И. Н. Средневековая латинская литература Италии. – М.: Наука, 1972. – 308 с.
17. Anastasius Bibliothecarius. Preface to VII General Synod (To Pope Hadrian II // Delisle J., Lafond G. The History of Translation [CD-ROM] – Gatineau, QC: School of Translation and Interpretation, Univ. of Ottawa, 2003. – Theses, Livres, Texts module.
18. Kelly L. G. History of Translation // Concise History of the Language Sciences from the Sumerians to Cognitivists / Koerner E. F. K. (ed.). – New York: Pergamon, 1995. – P. 419–430.
19. Памятники средневековой латинской литературы X – XII ст./ Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек, М.Л. Гаспаров. – М.: Наука. – 1972.

Надійшла до редакції 19 лютого 2007 р.